

РОЗДІЛ І

СТОРИНКИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ

Т.Б.Бикова
(м. Київ)

ПОЛІТИЧНЕ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ В КРИМУ (від середини XVIII ст. до 1917 р.)

Російська імперія протягом майже всієї історії постійно розширювала свої кордони. У середині XVIII ст. вона впритул наблизилася до чорноморського узбережжя. Під час російсько-турецької війни 1768 - 1774 рр., в ході якої Кримське ханство було проголошено незалежною від Туреччини державою, Росія одержала можливість безпосередньо впливати на події, що відбувалися на території Кримського півострова, здобула вихід до моря, де тепер тримала свій флот.

Складне міжнародне становище та невдоволення європейських держав посиленням впливу Росії у цьому регіоні не дозволяли Катерині II одразу ж вільно діяти в Причорномор'ї та Криму, і негайно приєднати до себе ці привабливі території. Усвідомлюючи це, спочатку російський уряд не ставив собі за завдання остаточне приєднання Кримського ханства. В той час йому був необхідний лише контроль над Кримом і Північним Причорномор'ям. Проголошення незалежності Кримського ханства дозволяло Російській імперії, не привертаючи уваги всієї Європи, розширити сферу свого впливу. Підписання союзного договору між Кримським ханством і Російською імперією значно послабило позиції Османської імперії в Причорноморському регіоні. Адже "Крим залишався форпостом Азії до кінця XVIII ст., а з завоюванням та приєднанням цих територій до Російської імперії, півострів став складовою геополітичної проблеми найвищого ступеня - чорноморської. ...Бажанням установити контроль над цією прибутковою посередницькою торгівлею й були продиктовані постійні спроби держав середньовіччя приєднати Крим до своїх територіальних володінь" ¹.

У 60 - 70-ті роки XVIII ст. Кримське ханство не було однією державою з єдиним народом. У ханстві точилася постійна боротьба різних угруповань, котра найчастіше всього заохочувалася з боку Туреччини, адже постійна зміна ханів не давала можливості створити в Криму сильну державну владу. На території ханства проживали безпосередньо кримські татари і племена кочових едісанських, едічкульських, буджацьких і джамбуйлуцьких татар. У історичній літературі їх здебільшого об'єднують під загальною назвою "ногайські татари". Ногайські татари склали близько 40 % населення Кримського ханства і кочува-

---

ли по всій території як Кримського півострова, так і за його межами.

Примітним документом, що ілюструє ситуацію, котра склалася в той час у Кримському ханстві, є "Пояснення стану і схильності кримських, буджацьких і ногайських татар, із показанням укоріненої між ордами незгоди і недовіри, і тому найближчого способу, яким вони до наміру відділення від Порти спокушені бути можуть". Цей документ був складений канцелярським радником Колегії іноземних справ П.Веселицьким для командуючого другою російською армією генерал-аншефа П.Паніна в 1769 р. У "Поясненні" Веселицький докладно описував заняття і місця кочування кожної татарської орди, а також стосунки, які сформувалися між татарами. Про кримських татар Веселицький писав: "Кримські татари, як відомо, народ осілий, який по положенню свого півострова і родючості землі, більшою частиною займаються будівництвом будинків, торгівлею, скотарством і хліборобством: через що вони (кримські татари) від інших ногайських татар, які способом свого життя та мистецтвом у військовому хижачстві перед кримцями відмінними себе поставляють, у крайньому презирстві і за самих підлотних вважаються. Інші орди ведуть кочовий спосіб життя, займаючись скотарством і грабуванням сусідів". Описуючи розбіжності між татарськими ордами, Веселицький відзначав, що найдужчі орди - едісанську та буджацьку - буде легше усього схилити до відділення від Туреччини і приєднання до Росії ².

Російський уряд був настільки зацікавлений у відторгненні Криму від Туреччини, що 16 жовтня 1769 р. Катерина II направила П.Паніну рескрипт наступного змісту: "Ми вважаємо: чи не можна буде при цих обставинах Крим і всі татарські народи розхитати у їх вірності Порті Оттоманській вселенням їм думки до ведення у себе незалежності від жодного уряду й обіцянкою їм у тому з нашого боку дійсної допомоги" ³. Що ж стосується практичного втілення задумів Катерини II, то тут імператриця давала Паніну повну можливість діяти самостійно, виходячи з тих обставин, що склалися.

Спроби приєднання Криму до Росії тривали. Використовуючи розбіжності у татарському суспільстві та заохочуючи сепаратистські настрої ногайців, "мистецьки ведучи переговори з татарами, вчасно лякаючи їх, вчасно улещуючи їх же, усуваючи до того ж дуже вміло непорозуміння між ними і запорожцями, мистецьки схиляючи татар до прийняття заступництва Росії... і домагаючись, таким чином, ослаблення їх іноді дуже небезпечної сили, Панін у підсумку зумів викликати у них довіру. Домігшись завдяки цьому упокорення більшості орд, він, водночас, полегшив подальші зносини і навіть підкорення Криму" ⁴. Першими піддалися ногайські орди - едісанські і буджацькі, - які вступили в союз із Росією і відмовилися від турецького верховенства. Після них пішли едічкульські та джамбуйлуцькі татари. Таким чином, подальша доля Криму стала передбачуваною.

Офіційний привід, під яким уряд передбачав провести приєднання Криму до Російської імперії, у трактуванні Катерини II виглядав так: "Перетворення Криму на вільну та незалежну область не принесло спокою Росії і звернулося лише в нові для неї турботи зі значними витрата-

ми. Досвід часу з 1774 р. показав, що незалежність мало властива татарським народам і, щоб охороняти її, нам потрібно завжди бути збройними і при існуванні миру розморювати війська важкими рухами, роблячи великі витрати як під час війни. ... Беручи до уваги всі ці обставини, ми прийняли рішення дати інший оборот кримським справам... і зробити на майбутній час Кримський півострів не гніздом розбійників і заколотників, а територією Російської держави. Через ці розуміння ми з повним дорученням повідомляємо всім нашу волю на присвоєння Кримського півострова і на приєднання його до Росії" ⁵.

Тут треба зупинитися ще на одному питанні. Політика, котру протягом всього часу свого існування проводила Російська імперія в цьому регіоні, була спрямована на здобуття контролю над протоками, тобто дістатися до Босфору та Дарданелл - як виходу до Середземного моря. Частково ця мета була досягнута шляхом приєднання до Росії північних берегів Чорного моря - Кримського ханства, Грузинського царства та Вірменії. Але мета, котру ставили собі володарі Російської імперії, була значно більшою: витіснення впливу Туреччини з меж Європи та завоювання сусідніх з Росією земель. Захоплення Кримського ханства було лише початком цілеспрямованої політики.

Для виконання власної мети Катерина II прагнула створити східну імперію - так зване Грецьке царство. У вересні 1780 р. О.Безбородько представив Катерині II свій "Меморандум про справи політичні". Цей меморандум містив проект розподілу території Туреччини між Росією та Австрією. За словами С.Соловйова, ця записка мала дуже важливе дипломатичне значення, адже у її автора виявився такий тонкий та далекоглядний дипломатичний розум, що ця записка слово в слово була переслана до Відня у формі пропозиції російської сторони до спільної угоди ⁶.

У записці пропонувалося у випадку укладання мирної угоди з Туреччиною "ухвалити, щоб Молдавія, Валахія та Бессарабія під ім'ям своїм стародавнім Дакія створена була областю незалежною з християнським сувереном, при умові, щоб ця держава не могла бути приєднаною до Росії та Австрії". Передбачалася й можливість того, що війна призведе до "повного винищення Туреччини та до відродження стародавньої Грецької імперії на користь молодшого великого князя" - тобто під егідою онука Катерини II Костянтина ⁷.

Надсилаючи до Відня обидві вищезазначені пропозиції Катерина II писала австрійському імператору Йосипу II: "Я твердо переконана, що наші успіхи у цій війні дадуть нам можливість визволити Європу від ворога ім'я християнського вигнанням його з Константинополя, і ваша величність не відмовиться допомогти відновленню монархії грецької, під основною умовою з мого боку зберегти цю відновлену монархію у повній незалежності від моєї, і звести на її престол молодшого мого онука, ...обидві ці корони ніколи не повинні бути об'єднані на одній голові" ⁸.

Ця пропозиція Катерини II австрійському урядові отримала назву "Грецький проект". Про цей проект О.Безбородько у своїй автобіографії писав: "З першого моменту зрозумів я, що наміри государині про

грецьку монархію серйозні, і пройнявся у повній мірі, що цьому проекту притаманний великий дух, а при тому, що він звісно, і реалізований може бути, якщо... користуватися щасливими обставинами" ⁹. З цього висловлювання цілком зрозуміло, що ідея створення грецької монархії належала саме Катерині II.

Побоювання з боку інших монархів Європи подальшого посилення впливу Російської імперії на оточуючий світ призвело до того, що проєкт Катерини II не отримав підтримки, і вона не одержала можливості втілити його у життя. Але самі ці намагання російської імператриці багато про що нам говорять, і дають сучасним вченим велику поживу для міркувань щодо майбутньої долі багатьох країн світу в разі виконання цих задумів. Наступники Катерини II на російському престолі не змінювали напрямку власної політики. Зараз ми не станемо глибше занурюватися у цю "велику політику", а лише запам'ятаємо ці дії російського престолу, котрі менше ніж через 150 років будуть намагатися втілити в життя лідери більшовицької партії, але вже у значно звеличеному вигляді - світової соціалістичної держави.

Кримський півострів увійшов до складу Російської імперії 9 квітня 1783 р. Майже рік управління півостровом здійснювалося військовою владою через створену з цією метою мусульманську нараду. 2 лютого 1784 р. було видано наказ, згідно з яким створювалася Таврійська область, до складу якої увійшли Кримський півострів, Тамань і землі на північ від Перекопу аж до Катеринославського намісництва. Першим губернатором Таврійської області став Григорій Потьомкін.

Після смерті Катерини II її наступник Павло I скасував багато з того, що було запроваджено його матір'ю під час володарювання. Ці зміни, зрозуміло, торкнулися й Криму. Вже 12 грудня 1796 р. Павло I скасував Таврійську, Вознесенську і Катеринославську губернії та утворив з них єдину Новоросійську губернію, яка проіснувала до його загибелі.

Після загибелі Павла I майже всі його перетворення було скасовано, і 8 жовтня 1802 р. Таврійську губернію було відновлено. Тепер її адміністративно-територіальний поділ складався з 7 повітів - три материкові (континентальні): Тмутораканський, Дніпровський та Мелітопольський і чотири кримських (півострівних): Перекопський, Євпаторійський, Сімферопольський, Феодосійський з Керч-Єнікальським градоначальством. Потім, з розвитком економічного життя, в адміністративному поділі Таврійської губернії, відбулися деякі територіальні зміни: у 1820 р. з губернії виділився Тмутораканський повіт, у 1838 р. був заснований Ялтинський повіт із Севастопольським градоначальством, а ще через декілька років - Бердянський повіт.

Таким чином, Таврійська губернія являла собою дуже своєрідну адміністративно-територіальну одиницю Російської імперії. Вона складалася з двох, різних по всім параметрам, частин: материкової Північної Таврії (Дніпровській, Мелітопольській та Бердянський повіти) та острівного Криму (Сімферопольський, Ялтинський, Феодосійський, Євпаторійський та Перекопський повіти). Особливий статус мали міста Керч-Єнікале та база Чорноморського флоту Севастополь. Такий адмі-

---

ністративний поділ залишався без змін вже до 1917 р.

Населення півострова було багатонаціональним. На час приєднання Криму до Російської імперії найбільшу етнічну групу склали кримські татари. Міста, розташовані на узбережжі, були населені переважно греками, євреями та вірменами; гірські райони - караїмами, степи поблизу Перекопу - ногайцями. Степова частина Криму постійного населення у XVIII ст. майже не мала ¹⁰.

Аналізуючи кількість населення, яке мешкало на території Кримського півострова, треба звернутися до записок консула Франції при Крим-Гіреї барона Тотта. За його свідченнями загальна кількість населення всього Кримського ханства у 1767 р. (тобто за 7 років до свого приєднання до Російської імперії) складала 4 мільйона чоловік ¹¹.

Систематична колонізація Таврійської губернії розпочалася відразу ж після підписання у 1774 р. Кучук-Кайнарджийського миру. Через наміри Катерини II завітати до Криму, Потьомкін повинен був заселити його новими мешканцями, на що зі скарбниці вже було надано гроші. З цією метою до Таврії був надісланий Каховський, якому було доручено вивчити материкові повіти для того, щоб знайти гідні для поселення місця.

Одночасно Потьомкін став активно закликати іноземців до того, щоб вони переїжджали на постійне мешкання до Криму. Кількість іноземних переселенців на півострів стала збільшуватися починаючи ще з 1762 р., коли 4 грудня був опублікований царський маніфест, згідно з яким їх запрошували перебиратися мешкати до Росії. І іноземці не забарилися прийняти пропозицію російського уряду. За період з 1784 по 1787 роки з Корсики, Ліворно, Пізи, Генуї та різних міст Німеччини до Криму перебралося близько 160 колоністів ¹².

Уряд надав іноземним колоністам вагомі пільги. Так, вони 10 років не платили податей, звільнялися від військової повинності та військових постойів, одержували гроші на проїзд до місця свого наступного мешкання, наділялися землею по 30 дес. на душу (згідно з указом від 1802 р.), а потім - по 60 дес. на родину (за указом 1804 р.) ¹³.

Щоб надати новим колоністам землю, з неї почали виганяти місцевих власників. Все це призвело до того, що з півострова почали від'їжджати корінні мешканці краю. Так, завдяки постійній, безперервній еміграції протягом 60 - 70-х рр. XVIII ст. кількість населення, яке мешкало тільки лише на півострові скоротилася майже вдвічі - із 300 тис. до 151,7 тис. осіб, або на 49,4 % ¹⁴.

Відразу ж після встановлення в Криму нової влади російський уряд почав впроваджувати на півострові російські засоби управління економікою краю та закріплювати за собою право на володіння місцевою землею. Згідно з офіційними даними до 1796 р. (тобто за 12 років перебування Криму в складі Російської імперії) у селян було відібрано та передано російським дворянам 288 064 десятини землі ¹⁵. Разом з відібранням землі уряд почав поширювати на місцевих селян кріпацтво.

З кінця XVIII ст. в Криму почалась широка колонізація степової частини. Царський уряд почав переселяти на цю територію державних селян та осіб інших станів з центральних губерній країни. Поряд з росій-

ськими переселенцями в Крим у великій кількості прибували німці, чехи, поляки, греки, вірмени, болгары та ін.¹⁶ Водночас стимулювалася масова еміграція кримських татар до Туреччини.

Ще в 1779 р. урядом Росії було прийняте рішення виселити основну частину кримських греків-християн, а також частину вірменів за межі Криму (що й було зроблено з великою жорстокістю "доблесними" російськими військами під командуванням Суворова). За першою депортацією пішли інші. Мета цієї політики російського уряду була досить простою та відвертою: "для зміцнення російського панування в новоприєднаному краї необхідно було заселити його виключно російськими людьми"¹⁷. Уряд став наділяти землею відставних солдат, а також примусово переселяти до Криму жінок, які були призначені їм в дружини. У 1787 р. було видано циркуляр, згідно з яким генерал-губернаторам дозволялося давати дозвіл усім економічним та державним селянам, які того бажали, переселятися на південь України¹⁸.

Відразу ж після захоплення Кримського ханства Росією, величезна кількість кращих земель, що належали ханській родині, була конфіскована. У державну скарбницю також відійшли землі тих мешканців півострова, які спішно залишили свої землі під час приходу до Криму російських військ. Всі ці землі проголошувалися "порожніми" та "безгосподарськими". При цьому інтереси тих селян, які мешкали на цих землях, до уваги не бралися зовсім, адже у більшості населення не було на ці землі ніяких документів. Наприклад, відомим є такий факт: улітку 1799 р. 12 найбільших сіл Байдарської долини були раптово оточені царськими солдатами та жандармами. Заїхавши в село, вони наказали жителям негайно покинути свої будинки, адже ця територія тепер належала новому російському володарю - графу Мордвинову. Така політика мала місце не тільки в якомусь окремому регіоні, а й по всьому півострову. Так, у 1802 р. у Феодосійському повіті судовий розгляд між поміщиком Граматиковим і татарською громадою закінчився рішенням про виселення 124 татарських родин із власних сіл¹⁹.

Землі, відібрані у татар, розподілялися серед російських поміщиків та переселенців, а також серед численних спекулянтів землею та нерухомістю. Здебільшого вони передавалися новим власникам майже безкоштовно або за символічну платню: 1 руб. за 6 десятин землі²⁰.

Нові володарі Криму, які слабо знали особливості південного сільського господарства, за декілька десятків років нанівець зруйнували економіку краю, чим викликали серед кримських татар еміграцію такого вражаючого розмаху, що тривогу забили навіть представники самої російської влади. Так, у 1800 р. військовий генерал-губернатор Новоросії І. Міхельсон писав Обольянинову про зростання виїзду татар і небезпеку хвилювань серед них, вважаючи, що "причиною цьому може бути їхнє обезземелювання і жорстокість експлуатації селянства". Він писав, що раніше татари, "споконовіку були вільні, нікому ніколи не належали", а "данина панувала у вигляді добровільної угоди на землю і не підпорядковувалася або не передбачала підданства і не робила татар працівни-

ками поміщиків". Однак уряд залишив звернення Міхельсона без уваги. Напевно більш привабливим для Петербурга була думка М.Мордвинова, якій казав: "Коли Крим належить Росії, то, по-моєму, не потрібно з землі російської робити землю татарську" ²¹.

Слід зазначити, що ця думка цілком перегукується з думками ще однієї досить впливової людини - посла Російської імперії в Туреччині О.Обрескова, який висловлювався у такий спосіб: "Росія завоювала татар, і маючи, згідно з військовими правами, владу над ними, може взагалі робити з ними все по своїй волі, винищити їх, привести їх у вічний і важкий полон, переселити їх на землі у великих своїх володіннях або у власних їхніх землях, утримуючи їх за невільників, за підданих або за васалів власних... вимагати їх від Порти" ²².

Таким чином, освоєння Кримського півострова Російською імперією викликало масову еміграцію кримських татар. Слідом за ними з півострова потягнулися греки та вірмени. Переселення було призупинено лише у 1804 р. герцогом де Рішельє. Вважається, що під час цієї - першої - хвилі з Росії до Туреччини виїхало від 80 до 300 тис. осіб²³.

Друга, ще більша, хвиля еміграції мусульманського населення розпочалася після закінчення Кримської війни. Причинами цього були її наслідки. Перш за все, з початком військових дій перервався продаж аграрної продукції по старим каналам, що відкинуло економіку Криму назад. Військові перевезення призвели до масової загибелі тяглової худоби, компенсація за яку урядом майже не виплачувалася. "За пару волів платили ціну одного, але, скільки б волів ні було б взято у господаря, компенсація не могла перевищувати ціни двох голів" ²⁴. Якщо селяни під час примусових робіт їли з військового котла, то за це з них брали гроші набагато вищі, ніж було треба в дійсності.

Складовою царської політики була й відверта національна дискримінація. Коли господарство входило у зону військових дій, то з подушної податі (яка приблизно дорівнювала 10 руб.) робилася деяка знижка. Для росіян вона дорівнювалася 7 руб., а з татар - тільки 1,1 - 1,7 руб. Тобто, тяготи татарського господарства залишалися такими ж самими, якими вони і були ²⁵. Можна цілком сміливо казати, що збитки та розорення татарських господарств були кінцевою метою російських політиків.

Крім того, існували й інші побори. Так, якщо при обшуку татарських господарств, у господарів знаходили будь-яку зброю (у тому числі й холодну - кинджал), то винного "кували в залізо", а потім за звільнення вимагали викуп ²⁶.

Треба також нагадати й про те, що ще на самому початку війни, восени 1854 р., тодішній військовий міністр Російської імперії видав наказ, в якому йшлося: "імператор... звелів переселити від моря всіх мешканців магометанського віросповідання, що мешкають при березі, до внутрішніх губерній" ²⁷. Виконати цей наказ влада не змогла лише через окупацію Криму, але сам намір багато про що говорить.

Відомо, що царський уряд був зацікавлений в тому, щоб татари від'їжджали з кримської землі. Так, генерал Е.Тотлебен свідчив: "Його

величність дозволив собі сказати, що не тільки не потрібно стримувати татар у переселенні, а розглядати цей випадок як надзвичайно сприятливий для звільнення від них краю" ²⁸. Це свідчення також підтверджують й висловлювання генерал-губернатора Г. Жуковського, який в одному з своїх звітів писав: "Копія. Конфіденційно. Ваше сіятельство, милостивий государ, граф Олександр Григорович. На лист вашого сіятельства від 29 вересня маю честь повідомити, що в засіданні комітету по заселенню Криму, яке було у мене в будинку 20 серпня, під моїм головуванням, дійсний статський радник Генгросс*, пояснюючи мету свого відрядження, між іншим сказав, "що государю імператору незручно утримувати татар і що його величність вважає дивитися на виселення їх як на факт сприятливий тому, що вони не здатні до землеробства, розвиток і удосконалювання якого в Криму дуже бажаний. Вашого сіятельства покірніший слуга Григорій Жуковський. 2./X.-1860 р." ²⁹.

Таким чином, політика, котру проводив царський уряд, невдовзі призвела до того, що татарське населення знову мусило покидати власну батьківщину - територію Криму. З 1860 по 1862 рр. за кордон емігрувало 192 360 татар ³⁰. Потім з Перекопу пішли ногайці, які там кочували. Разом з ними загальна кількість емігрантів за ці три роки становила 231 177 душ, в тому числі переважна більшість ногайців ³¹. В дійсності же емігрувало значно більше, адже багато татар уходили не вимагаючи від уряду надання їм паспортів, тобто без реєстрації.

Це різко зменшило кількість населення на півострові (майже наполовину) та змінило його національну структуру. Як свідчив пізніше колишній директор департаменту виконавчої поліції Косошовський, "понад 2/3 татарського населення вже не існувало в Криму" ³². Адже, згідно з статистичними даними, на початку 1863 р. в Криму залишалось лише 103 тис. кримських татар (з них 56 563 особи чоловічої статі) ³³. Для порівняння зазначимо, що коли Кримське ханство було офіційно приєднано до Російської імперії - майже століття тому - на півострові мешкало 54 936 кримських татар чоловічої статі** (78,7 % всього населення Криму) ³⁴.

Наприкінці 50-х - на початку 60-х рр. XIX ст. в Криму залишилося 687 покинутих татарських селищ, причому в 315 з них не було жодного мешканця. В одному тільки Перекопському повіті з 320 селищ обезлюднили 287. Близько 60 тис. татар загинуло на шляху до Туреччини ³⁵. Такий стан речей продовжував зберігатися в Криму й у подальшому.

Натомість замість емігрантів територію Криму продовжували у величезній кількості заселяти вихідці з інших частин Російської імперії. Для того, щоб наочно пересвідчитися в тому, скільки нових мешканців перебралося жити на територію Кримського півострова, звернемося до порівняльної статистичної таблиці, складеної за даними ревізій населення.

Протягом періоду з 1719 по 1858 роки облік населення в Російській

---

* В інших джерелах - Генгросс - директор I департаменту Міністерства державного майна.

** Слід зазначити, що коли до цієї кількості додати жінок та дітей, які склали родину кримських татар, та при цьому пам'ятати про поширене серед татар багатоженство, то цифри стають ще більш вражаючими.

імперії проводився за допомогою так званих ревізій, яких у зазначений період було десять. Спираючись на дані, які залишилися в цих історичних джерелах, ми можемо за допомогою *таблиці № 1* побачити, скільки нових мешканців прибуло жити до Таврійської губернії.

Таблиця № 1 ³⁶.

Чисельність переселенців, які перебралися жити до Таврійської губернії (60-х рр. XVIII ст. - 50-х рр. XIX ст.).

Роки та ревізії	Чисельність переселенців (у тис. осіб)
В 60 - 70-ті рр. XVIII ст. (III - IV ревізії)	31
1782 - 1795 рр. (IV - V ревізії)	40,1
1796 - 1815 рр. (V - VII ревізії)	90,0
1816 - 1835 рр. (VII - VIII ревізії)	18,5
1836 - 1850 рр. (VIII - IX ревізії)	12,5
1851 - 1858 рр. (IX - X ревізії)	6,5
Всього переїхало до Криму за час з 40-х рр. XVIII ст. по 50-ті рр. XIX ст.	198,6

Таким чином, лише за сторіччя до Таврійської губернії приїхало близько 200 тисяч нових переселенців. І такі зміни у кількості прийшлого населенні продовжувалися й надалі. Так, з 1861 по 1886 рр. кількість населення Таврійської губернії збільшилась за рахунок приїзду переселенців ще на 156 012 осіб. За даними центрального статистичного комітету у 1893 р. до Таврійської губернії прибуло 110 тис. осіб³⁸. Зрозуміло, що кількість переселенців, які переїхали жити саме до Кримського півострова буде менша, ніж взагалі по губернії, але не на багато.

Могутня еміграційна хвиля змінила етнічний склад Таврійської губернії. Чисельність росіян, українців та білорусів (під загальною назвою "росіян") на початок 60-х рр. XIX ст. складала 370,5 тис. осіб., татарського населення - 100 тис., німців - 45,7 тис., болгарів - 21,4 тис., євреїв - 14,3 тис., греків - 13,3 тис., вірмен - 6,3 тис., естів - 800 осіб., чехів - 600 осіб. Загальна численність населення досягала 573 тис. осіб³⁹.

Ось як описує очевидець те, що відбувалося тоді в Криму: "Спочатку самотні мандрівники, потім сім'ї, нарешті села і товариства потягнулися в Туреччину, розпродаючи своє майно, кидаючи в степу і топлячи в море те, що не знаходило того, хто б його купив. Еміграція зростала не щодня, а щогодини. Чим далі, тим більше втрачав Крим мешканців. До серпня [1860 р. - авт.] спорожніла більша частина Сімферопольського і Феодосійського повітів: залишилися тільки підсудні і взагалі ті, хто був причетним до справ" ⁴⁰.

Ці свідчення підтверджують й дані II-го департаменту державного майна в південних губерніях. Так, на квітень 1862 р. налічувалося

"1 011 000 десятин вільної землі, що була придатна до заселення", з яких в Таврійській губернії було 627 тис. десятин ⁴¹. Завдяки великій кількості вільної землі її ціна різко впала, і складала тепер замість 20 руб., як раніше, всього 3 руб. за десятину ⁴².

Землі, що залишалися порожніми після того як з Криму пішли татари, заселялися новими переселенцями. Міграції населення дуже добре спостерігаються за допомогою статистичних таблиць. Наявні у нас відомості щодо змін у кількості населення лише чоловічої статі протягом 1796 - 1863 рр. ми можемо представити у *таблиці № 2*.

Таблиця № 2 ⁴³.

Зміни у кількості населення Таврійської губернії протягом 1796 - 1863 рр.

Населення чоловічої статі (в тис. душ)			Збільшення населення протягом:					
1796 р	1851 р.	1863 р.	з 1796 по 1851 роки		з 1851 по 1863 роки		з 1796 по 1863 роки	
			в тис. душ	в %	в тис. душ	в %	в тис. душ	в %
127,9	327,1	320,2	199,2	255,7	- 6,9	- 2,11	192,3	250,4

Таким чином ми бачимо, що менше ніж за три чверті століття населення тільки чоловічої статі у межах Таврійської губернії через еміграцію корінного населення й приплив нових переселенців збільшилося на 192, 3 тис. осіб, тобто на 250,4 %, або в 2,5 рази.

Міграційні процеси продовжувалися на цій території й надалі. Цьому сприяли дуже високі, порівняно з іншими губерніями, зарплати, які виплачувалися робітникам у Таврійській губернії. Так, якщо порівняти середні річні та поденні ціни на робітничі руки в Таврійській губернії та в інших губерніях на території сучасної України, то ми побачимо дуже істотну різницю. Більш докладно це простежується за допомогою *таблиці № 3*.

Таблиця № 3 ⁴⁴.

Середні річні ціни та поденні ціни на робочі руки в 70 - 80-х рр. ХХ ст.

Губернії	Середня річна платня робітнику (в руб.)		Ціни на робітничі руки у 80-х рр. (у коп.) під час:								
	в 1871-1880 рр.	в 1881-1891 рр.	Посіву			Косовиці			Жнива		
			Робітнику з упряжжю	Пішому робітнику	Робітниця	Робітнику з упряжжю	Пішому робітнику	Робітниця	Робітнику з упряжжю	Пішому робітнику	Робітниця
Полтавська	67,7	60	108	32	23	122	48	31	135	61	40
Харківська	55	53	90	37	25	101	55	34	126	72	47
Чернігівська	45	50	91	36	24	110	61	32	103	53	37
Волинська	46	30	84	32	20	85	46	27	94	48	35
Київська	58	51	100	33	24	116	52	34	124	57	37

Подільська	60	44	105	33	23	103	50	32	142	61	45
Катеринославська	73	84	107	38	24	127	65	40	170	100	57
Херсонська	75	80	115	37	27	125	58	45	177	100	65
Таврійська	81	104	145	53	39	150	102	54	200	220	68

Таким чином, більш висока заробітна плата приваблювала на півострів багатьох нових переселенців. Це призвело до того, що у 70 - 80-х рр. XIX ст. в Таврійську губернії щороку приходило не менше 268 тис. осіб переселенців⁴⁵.

В цілому ж завдяки припливу значної кількості переселенців різних національностей населення півострова з плином часу ставало за своїм національним складом все більш строкатим. Так, згідно з першим загальним переписом населення Російської імперії 1897 року на території Таврійської губернії мешкало 1 447 790 жителів, з них на Кримському півострові - 546 592 осіб⁴⁶.

Щодо етнічного складу губернії, то тут мешкали представники 39 етнічних груп, з яких тільки 13 визначалися як "найбільш великі"⁴⁷. Більш докладно етнічний склад Кримського півострова ми можемо побачити з даних *таблиці № 4*.

*Таблиця № 4*⁴⁸.

Етнічний склад населення Криму. 1897 рік.

Етноси	Повіти							Всього по Криму	
	Євпаторійський	Перекопський	Сімферопольський	Феодосійський	Ялтинський	Керч-Єнікальське градоначальство	Севастопольське градоначальство	осіб	%
Українці	13 345	11 316	10 132	13 304	2 024	7 037	7 545	64 703	11,8
Росіяни	11 107	11 743	42 833	34 974	19 879	24 370	36 057	180 963	33,1
Татари	26 992	12 266	62 876	44 431	43 256	2 563	1 910	194 294	35,5
Німці	7 588	11 718	5 812	4 909	329	294	940	31 590	5,8
Євреї	1 576	1 320	9 254	2 932	969	4 429	3 688	24 168	4,4
Болгари	6	11	1 449	5 840	15	59	70	7 450	1,4
Греки	1 015	229	2 422	4 630	3 954	2 015	2 849	17 114	3,1
Поляки	202	147	1 713	728	463	877	2 799	6 929	1,3
Білоруси	165	99	611	586	209	93	195	2 058	0,4
Вірмени	472	617	3 011	2 417	624	709	467	8 317	1,5
Молдавани	33	29	71	63	6	35	35	272	0,05
Естонці	406	832	621	5	76	103	133	2 176	0,4
Турки	10	9	187	230	1 084	46	221	1 787	0,3
Інші	294	957	725	809	372	1 068	546	4 771	0,9
Всього:	63 211	51 393	141 717	115 858	73 260	43 698	57 455	546 592	100

Розвиток міст Криму, що ставали адміністративними центрами або торговими портами для забезпечення потреб армії та флоту, призвів до того, що більшість їх населення становили росіяни. Щодо кримських татар, то у цей час їх переважна частина мешкала у гірській місцевості - до

---

89 % та в степовій частині, де вони склали близько 50 %⁴⁹. Із загальної кількості осіб, що мешкали на півострові, міське населення дорівнювало 41,9 %⁵⁰.

Наприкінці XIX - на початку XX ст. спостерігалась нова хвиля еміграційного руху кримських татар. Свого апогею переселення досягло на межі століть. 6 жовтня 1902 р. урядом був даний дозвіл на їх безперешкодний виїзд. Він мав винятковий характер - право вільно емігрувати одержали всі бажаючі кримські татари, у тому числі й ті, хто підпадав під військову повинність. Цей наказ звільняв новоселів від кругової поруки і розширював пільги та надавав різну допомогу новим переселенцям на півострів (давалися кошти на дорогу та лікарсько-продовольчу допомогу, було знижено тариф на проїзд залізницею, надані позички на купівлю господарства і т.д.)⁵¹.

Спочатку деякі місцеві чиновники намагалися запобігти росту еміграції, але невдовзі були зупинені розпорядженнями уряду, адже в ній були зацікавлені впливові частини суспільства. Так, новоросійський губернатор у 1902 р. писав: "Вважаючи неможливим і навіть марним утримувати насильно татар у підданстві російському й у межах імперії, я в той же час визнавав би дуже бажаним придбання залишених ними земель росіянами. Для кращого здійснення цього було б конче бажаним, щоб Кримський банк оповістив через державне посередництво місцеве татарське населення про бажання своє купувати землі і при цьому оголосив свою ціну. Я переконаний, що цим буде зроблено дійсний крок до подальшої колонізації Криму"⁵².

Дуже важливу роль в утисках кримських татар відіграли події II турецької революції 1908 р. та першої світової війни. Після перемоги прибічників парламентаризму в Туреччині в Російській імперії розпочалися репресії, спрямовані виключно проти татар будь-якої соціальної належності. Свідок цих подій зазначав: "Це була нічим не прихована сегрегація - людей переслідували лише за національною ознакою"⁵³.

У 1910 р. рішення від 6 жовтня 1902 р. було скасовано, і надалі кримські татари могли виїжджати з країни лише на загальних підставах. Виходячи з наявних джерел, можна оцінити чисельність кримських татар, які виїхали з Криму до Туреччини на початку XX століття, приблизно у 17 тис. осіб⁵⁴.

Крім переселення до Туреччини дуже поширеним наприкінці XIX - на початку XX ст. стає переїзд населення углиб імперії та на Далекий Схід. Так, протягом 1897 - 1916 рр. з Таврійської губернії на Кавказ, у Казахстан і до Сибіру перебралося 103,3 тис. осіб⁵⁵.

З початком першої світової війни 1914 р. царський уряд розпочав систематичну депортацію татарського народу - "як неблагонадійного" - углиб імперії. Причому в тому, що татари є народ "неблагонадійний" як в уряді, так і на місцях, ніхто і ніколи не сумнівався. Так, наприклад, уповноважений кримських дворян Чернов у своєму листі до генерального прокурора Баклемішева, цілком серйозно зазначав: "кримські татари завжди (підкреслено мною. - авт.) готові до зради російському престолу"⁵⁶. Така політика невдовзі призвела до того, що вже в 1917 р. татари

становили лише 36,6 % сільського і 11,3 % міського населення півострова⁵⁷. Процес повернення на півострів засланих царським урядом кримських татар, що були підданими Туреччини, розпочався щойно після лютого 1917 р.

Таким чином, ми бачимо, що поступова та цілеспрямована політика царського уряду призвела до того, що "через сто тридцять років (1783 - 1917 рр.) від чотирьох мільйонів компактного татарського населення залишилося на схилах Кримських гір півтораєста тисяч татар"⁵⁸.

Початок першої світової війни сприяв тому, що під репресії царського уряду потрапила ще одна національність, котра населяла територію Кримського півострову - німці. Німці з'явилися на території Кримського півострова починаючи з XVIII ст., і в підсумку через постійний приплив емігрантів до початку XX ст. вони склали вже досить значну частину його населення. Початок першої світової війни німці зустріли неоднозначно. Деякі з них негативно поставилися до дій Німеччини, збирали гроші та продовольство для російської армії. Проте було чимало й таких, хто підтримував Німеччину, прагнув після початку військових дій виїхати до неї та всіляко ухилився від служби в російській армії⁵⁹.

В серпні 1914 р. був виданий царський указ про висилку з Криму німців, що були підданими Німеччини, у віддалені райони імперії. В указі пояснювалося, що необхідність у виселенні зв'язана з намаганням не дати німцям, підданим Німеччини, ухилитися від російської військової служби, виїхати на історичну батьківщину і вступити до складу кайзерівської армії.

Місцева влада стала впроваджувати заходи для здійснення цього наказу. Командуючий Чорноморським флотом видав наказ, відповідно до якого із Севастополя були негайно вислані всі піддані Німеччини, незалежно від їх "релігії та роду занять". Поліція одержала розпорядження губернатора затримувати німецьких підданих і супроводжувати їх "від села до села,... спостерігаючи за тим, щоб на шляху проходження або під час ночівлі вони не мали змоги втекти. За це варта буде віддана суду за 452-ю статтею Уложення про покарання"⁶⁰.

Всіх затриманих (протягом тільки першого місяця війни в Криму було затримано майже 450 переселенців) перевезли в сімферопольську міську в'язницю. Спочатку їх відправили в Херсон і Харків, а потім звідти - у заволзькі губернії⁶¹.

На цьому дії уряду по переселенню німців із Криму не закінчилися. Другим етапом депортації було виселення з півострова чоловіків від 18 до 45 років, які були запідозрені у нелояльному ставленні до Російської імперії. За тими німцями, яких уряд залишив в Криму, було встановлено постійний поліцейський нагляд.

Ще більш ускладнився стан німецького населення в Криму після того, як у лютому 1915 р. був прийнятий закон, що передбачав повну ліквідацію протягом двох років всього німецького землеволодіння та землекористування. Цей закон призвів до того, що багато селян стали самотійно, не чекаючи централізованого впровадження закону до життя, захоплювати землі, що належали німецьким поселенцям. Ці захоплення

набули таких форм, що міністр внутрішніх справ був змушений наказати таврійському губернатору припинити ці беззаконні дії ⁶².

Протести німецького населення проти проведення в життя цього земельного закону виявилися абсолютно безрезультатними. Поставлені перед фактом повної втрати своєї землі німецькі поселенці були змушені розпродавати її за заниженими цінами. До лютого 1917 р. німцями було продано 63 081 дес. землі ⁶³.

З початком світової війни загальна чисельність населення Криму внаслідок мобілізації зменшилася. За даними перепису 1917 року в п'яти повітах Кримського півострова проживало 807 903 осіб цивільного населення (з них 54 % - у 15 містах) та понад 900 тис. матросів і солдат ⁶⁴. Населення Криму належало до 34 національностей ⁶⁵, з яких: українців та росіян було 399 785 осіб (або 49,4 %), татар і турків - 216 968 (25,8 %), євреїв і кримчаків - 68 159 (8,4 %), німців - 41 374 (5,1 %), греків - 20 124 (2,5 %), вірмен - 16 907 (2,1 %), болгар - 13 220 (1,6 %), поляків - 11 760 (1,5 %), караїмів - 8 078 (1,1 %), інших - 11 528 (1,5 %) ⁶⁶, аж до італійців, наявних у числі декількох сімейств у Керченському районі ⁶⁷.

За допомогою *таблиці № 5* простежимо, якими були зміни у кількості населення Таврійської губернії за час з 1867 по 1916 рр.

Таблиця № 5 ⁶⁸.

Зміни у кількості населення Таврійської губернії протягом 1867 - 1897 роках.

Населення (в тис. осіб)			Збільшення кількості населення:			
До кінця 1867 року.	На 28.01. 1897 року	На середину 1916 року	З кінця 1867 р. до 28.01.1897 року.		З 28.01.1897 р до середини 1916 року.	
			в тис. осіб	в %	в тис. осіб	в %
658,5	1 447,8	2 069,7	789,3	219,9	621,9	143,0
					1 411,2	314,3

Таким чином, ми бачимо, що за час з 1867 по середину 1916 рр. кількість населення, яке з'явилося в губернії збільшилося на 1 411,2 тис. осіб, тобто на 314,3 %.

У виданнях того часу всіляко підкреслювався факт існування строка-тості населення. Так, наприклад, тільки в Сімферополі мешкало майже 60 % росіян, 15 % євреїв, 10 % татар, а також вірмени, цигани, караїми, греки, турки, німці, грузини, естонці, поляки та кримчаки ⁶⁹. У місті діяло 9 православних церков, костел, кірхи, дві вірменські церкви, 12 мечетей, синагога та караїмська кенаса ⁷⁰.

Щільність населення у Криму була відносно невеликою: на початку першої світової війни вона складала 28 осіб на одну квадратну версту. Найбільшої цифри вона досягала у Ялтинському повіті, який був заселений переважно татарами (98 осіб), а найменшої - у степових Перекопському та Євпаторійському (відповідно 10 та 14). У 1917 р. щільність насе-

лення півострова збільшилася до 36 осіб ⁷¹.

Говорячи про кількісний склад міського та сільського населення Таврійської губернії, слід зазначити, що згідно з всеросійськими сільськогосподарськими переписами 1916 - 1917 років на території губернії мешкало 1 909 332 особи, з яких кількість сільського населення складала 1 414 332 чоловіка, а міського - лише 495 тис. осіб⁷². Тобто, ми бачимо, що у цьому регіоні кількість жителів сіл багаторазово переважала мешканців міст.

Щодо етнічного складу міського та сільського населення Таврійської губернії, то більш докладно ми можемо його побачити завдяки відомостям, котрі збереглися у першому переписі населення 1897 р. (див. *таблицю № 6*).

Таблиця № 6 ⁷³.

Етнічний склад міського та сільського населення Таврійської губернії на 1897 р.

Національності	Міські жителі		Сільські жителі	
	кількість	%	кількість	%
Українці	30 197	4,9	580 924	95,1
Росіяни	142 062	35,1	262 401	64,9
Євреї	34 248	61,8	21 170	38,2
Німці	4 100	5,2	74 205	94,8
Татари	49 640	25,2	147 214	74,8
Молдавани	156	6,9	2 103	93,1
Греки	10 315	57,2	7 733	42,8
Болгари	792	1,9	40 468	98,1
Поляки	6 387	63,2	3 725	36,8
Білоруси	630	6,5	9 096	93,5
Вірмени	6 389	71,5	2 549	28,5
Турки	949	43,2	1 248	56,8
Інші	3 451	38,0	5 638	62,0
Всього	289 316	20,0	1 158 474	80,0

Звісно, що з плином часу з 1897 до 1917 рр. через постійний приплив населення кількість його тією або іншої національності та їх відсоткове співвідношення змінювалися, але загальна тенденція етнічного складу істотно змінитися не могла.

Щодо кількості селянських господарств, то наприкінці ХІХ ст. у восьми повітах Таврійської губернії налічувалося 1 517 селянських селищ, в яких було 126 439 переписаних селянських дворів (762 418 душ обох статей) з кількістю надільної землі в 2 160 202 десятини ⁷⁴. А згідно з сільськогосподарським переписом селянських господарств 1916 - 1917 рр., на півострові налічувалося лише 69 625 господарств, з яких 40 % були безземельні ⁷⁵. Краще становище щодо забезпечення землею було у німецьких колоністів, серед яких зовсім не було таких, що не мали землі, а найгірше - у татар, серед яких 65 % були безземельні ⁷⁶. Для порівняння: в материкових повітах Таврійської губернії кількість безземельних татар ледве перевищувала 3 % ⁷⁷.

77,8 % селян губернії були малоземельними (із наділами 10 і менше десятин). Значна кількість землі зосереджувалася в руках великих власників: тим, хто мав ділянки понад 100 десятин (11,5 % господарств) належало майже 90 % усієї землі⁷⁸. Окремі маєтки займали величезну площу. Так, в Таврійській губернії поміщикам Фальц-Фейнам належало 200 тис. дес. землі, графу Мордвинову - 60 тис., Попову - 80 тис., Васаллу - 60 тис., Дурново - 50 тис. дес.⁷⁹.

Таке становище сприяло широкому поширенню на півострові оренди землі, причому малоземельні селяни як самі брали ділянки під оренду, так і здавали їх, йдучи на заробітки. Міцні селяни удавалися до оренди з метою заробити гроші та прикупити собі ще землі, адже щорічна орендна платня за 1 десятину ріллі в Таврійській губернії наприкінці ХІХ ст. складала від 50 коп. до 1 руб.⁸⁰. Для порівняння: в Полтавській губернії у 80-х рр. ХІХ ст. віддаючи орендну плату натуральною рентою селянин платив за оренду 1 дес. землі 11 руб. 2 коп., тоді як при грошовій оренді десятина обходилася в 9 руб. 71 коп. У Подільській губернії середня орендна ціна за 1 дес. землі на рік дорівнювала 7 - 8 руб., а при натуральній і відробітковій формах оренди доходила до 50 руб.⁸¹.

Наприкінці ХІХ ст. в Таврійській губернії в оренду здавалося 29 % селянської землі⁸², тобто кожного року в оренду здавалося понад 25 тисяч десятин, із них велика частина - на умовах скопщини*. Скопщики селилися на господарській землі і були зобов'язані віддавати власнику десяту частину врожаю (звідси ще одна назва - "десятинщики"). В свою чергу, власник зобов'язувався забезпечити селян насінням. З плином часу, однак, скопщина перетворювалася на відверте грабіжництво: додавалися різні штрафи та відробітки, а віддавати в якості плати за землю в ряді випадків вже доводилося до половини врожаю. Це підсилювало і так високу в Криму ступінь розшарування селян Криму та погіршувало їх матеріальний стан. Так, один з великих землевласників Таврійської губернії писав, що у 90-х рр. ХІХ ст. скопщина "збільшилася з двох копиць, які раніше отримували власники землі від кожного десятка, до чотирьох і навіть п'яти"⁸³.

Чималу площу займали казенні та удільні володіння, а також вакуфні** землі. Втім, з другої половини ХІХ століття, вони активно привласнювалися приватними власниками та скарбницею. Для цього уряд використовував так звану вакуфну комісію, яка була створена в 1885 р.⁸⁴. Це призвело до того, що якщо під час приєднання Криму до Російської імперії вакуфних земель тут нараховувалося близько 300 тисяч десятин, то в 1917 р. їх вже залишилося тільки 83 тис.⁸⁵.

Слід зупинитися ще на одному: яким був склад селянства, яке населяло півострів? У цьому питанні єдиного критерію не існувало. Так, у Перекопському та Євпаторійському повітах до бідноти відносили тих, хто не сів або засівав до 10 десятин, до середняків - тих, хто засівав 10 - 25 десятин, до заможних - тих, хто засівав понад 25 десятин. У Сімферопольському,

* Скопщина являла собою один з видів натуральної оренди.

** "Під вакуфом варто розуміти своєрідне пожертвування, що робиться власником майна (рухомого або нерухомого) із релігійних спонукань на користь якоїсь богоугодної або добродійної установи" // ДААРК. - Ф.-Р. 1000. - Оп. 4. - Спр. 19. - Арк. 52 зв.

тих, хто не сів або сів до 5 десятин, до другої - з посівом 10 десятин, до третьої - понад 10 десятин ⁸⁶.

Отже, у горах та передгірних районах півострова переважала кримськотатарська біднота, центральну частину населяли російські й українські селяни-середняки, а ближче до півночі зростав вплив німецьких колоній, які трималися на найманій праці і вже переходили до інтенсивного землеобробітку. Різниця в середніх розмірах приватного володіння складала від 15 десятин (Ялтинський повіт) до 1 000 десятин (Перекопський та Євпаторійський) ⁸⁷.

Теплий клімат на півострові сприяв розвитку сільського господарства - основної галузі кримської економіки - та пов'язаних з нею переробних підприємств. За родом зайнятості мешканців Крим розрізнявся на досить виразно окреслені регіони. Так, у 1870 р. відомий економіст Ю. Янсон в своїй статті "Крим та його хліборобство і хлібна торгівля" зазначав: "Хліборобство в Криму стоїть скрізь на задньому плані. У гористій частині півострова їм мало займаються: виноробство і садівництво складають там головну галузь промисловості; у степовій частині вівчарство стоїть далеко перед землеробством. Весь Ялтинський повіт і значна частина Сімферопольського і Феодосійського (гірська частина) майже не займаються хліборобством; у степовому господарстві Криму воно складає побічну галузь, поступаючись першістю скотарству взагалі й особливо вівчарству. Це другорядне значення землеробства пояснюється наступними причинами: масою солонцюватих земель, частими посухами, нестачею робочих рук, майже щорічними набігами сарани і понад те частим падежем рогатої худоби, яка у більшості поселян складає єдину силу, що рухає сільськогосподарські знаряддя" ⁸⁸.

Про те, що подібне висловлення має під собою підґрунтя, говорить й той факт, що на 1885 р. з 2 624 314 дес. землі півострова під рілля було віддано лише 412 028 дес. ⁸⁹. Тим не менш, хоча південна, гориста частина Кримського півострова була зовсім непридатна для землеробства, але наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. в Таврійській губернії (особливо в трьох її північних повітах) швидко почало розвиватися товарне зернове виробництво. Так, якщо у 60-х рр. ХІХ ст. валовий середньорічний збір пшениці в Таврійській губернії складав 798 тис., то у 90-х рр. він дорівнював вже 3 174 тис. ⁹⁰. На початку ХХ ст. селянські господарства виростили вже 55,1 млн. пуд. зернового хліба ⁹¹, а під рілля було відведено 74,4 % всієї сільськогосподарської площі Криму ⁹².

Хліб був однією з основних статей кримського експорту. Наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. в урожайні роки з Криму вивозили до 8 млн. пудів хліба, і за вивозом товарного хліба Таврійська губернія перебувала на другому (після Самарської) місці ⁹³. Збільшенню посівних площ під зернові культури не завадила й перша світова війна: у 1913 р. злаковими було зайнято 664 074 дес., а у 1917 р. - 696 636 дес. ⁹⁴.

Близько половини площі, яку засівали під злакові, припадало на пшеницю, третина - під ячмінь, 14 % - під овес, а решта - під інші культури ⁹⁵. Більш докладно ми можемо це побачити з даних *таблиці № 7*.

Таблиця № 7⁹⁶.

Посіви зернових культур на кінець XIX ст.

Загальна площа посіву (в тис. дес.)	На 100 дес. посіву						
	Пшениці	Жита	Ячменю	Вівса	Гречки	Проса	Кукурудзи
1 060,5	50,5	8,3	31,9	7,3	-	1,0	1,0

Незважаючи на широкий розвиток зернових культур, тим не менш, основою сільського господарства Криму залишалися сади і виноградники. На початку XX ст. продовжували розвиватися такі галузі як садівництво та виноградарство. Площа садів на півострові складала 12 713 десятин⁹⁷, причому більше половини складали яблуневі та грушеві дерева. В 1913 р. з Криму було вивезено 2 729 тис. пудів фруктів⁹⁸. Але практично весь врожай кримських садів надходив у розпорядження великих купців-фруктоводів із столиці та інших великих міст. Широкою популярністю користувалася продукція сімферопольських консервних фабрик А.Абрикосова та "Ейнем", братів Шишман, П.Коркунова та ін.⁹⁹.

Щодо виноробства, то згідно з інформаційно-статистичним оглядом промисловості Росії від 1883 р., "кримська область виноробства обіймає собою весь Таврійській півострів. Але виноробство існує там головним чином тільки в чотирьох повітах: Ялтинському, Євпаторійському, Сімферопольському та Феодосійському. У Криму, порівняно з іншими російськими виноробними областями, вироблення вина досягло найбільшої досконалості, адже тут застосовуються всі новітні способи вироблення. Видобуток вина в Криму з початку нинішнього сторіччя постійно зростає. Так, у 1823 р. було добуто 143 432 відер, у 1833 р. - 200 тис., у 1849 р. - 652 тис., а у 1870 р. вже 934 тис. відер вина"¹⁰⁰.

На початку XX століття площа виноградників доходила до 6 тис. десятин і, згідно з статистичними звітами у 1914 році, валовий збір винограду дорівнював 992 228 пудів¹⁰¹.

Площа тютюнових плантацій часто змінювалась: в зв'язку з його врожаєм, коливанням вартості та ін. Так, якщо середній розмір тютюнової плантації в Таврійській губернії у 1865 р. дорівнював 750 дес., а у 1879 р. - 2 251 дес.¹⁰², то у 1913 р. він спочатку впав до 2 155 дес., а в 1917 р. знов зріс до 3 204 дес.¹⁰³. Середній збір тютюну на рік у 1865 р. складав 28 823 пуд., у 1878 р. - 111 429 пуд.¹⁰⁴, а за період з 1909 по 1913 рр. - 239 810 пудів¹⁰⁵. Більша частина вирощуваного в Криму тютюну перероблялася тут же, на місцевих фабриках.

Більш докладно кількість землі, що належала цим культурам та кількість врожаю, який з неї знімали, ми можемо побачити з даних **таблиці № 8**.

Таблиця № 8¹⁰⁶.

Кількість землі та врожаї садів, виноградників та
тютюнових плантацій в Криму у 1916 р.

Сади		Виноградники		Тютюнові плантації	
Площа в десятина	Валовий врожай у пудах	Площа в десятинах пудах	Валовий врожай у пудах	Площа в десятинах пудах	Валовий врожай у пудах
12 713	3 220 500	7 469	біля 1 100 000	3 267	199 640

Крім того, у Криму займалися шовківництвом, бджільництвом, розведенням лікарських рослин та інших спеціальних культур. Але ці види в сільському господарстві займали незначне місце і впливу на загальне економічне становище краю не мали.

Загальна вартість сільськогосподарської продукції, яку вивозили за межі Криму, складала 19 млн. золотих руб. Але розвиток сільського господарства півострова мав однобокий характер: з Криму вивозили хліб, фрукти, тютюн та вино. Наприклад, в 1913 р. було вивезено понад 10 млн. пудів зерна та борошна, понад 2,5 млн. пудів фруктів, понад 300 пудів тютюну та тютюнових виробів, понад 500 тис. пудів вовни, 18 тис. пудів шкур та ін. В той же час до Криму було завезено: понад 90 тис. пудів молочних виробів, на півмільйона руб. яєць, 35 тис. пудів різних м'ясних товарів, 9 тис. пудів жирів та сала, на 190 тис. руб. живих птахів, 1 млн. 204 тис. пудів картоплі та ін.¹⁰⁷

Тваринництво в Криму на початку ХХ ст. (за винятком вівчарства) було лише для внутрішнього споживання. До 1914 р. до Криму щорічно ввозили до 2,5 тис. коней та багато великої рогатої худоби (до 20 тис. голів)¹⁰⁸. Вівчарство, яке на початку та в середині ХІХ ст. займало дуже важливе місце в економіці півострова, наприкінці століття втратило своє значення. Так, якщо у 1823 р. на цій території нараховувалося 112 тис. голів овець, у 1837 р. - 685 470, у 1848 р. - 965 420, у 1851 р. - 1 027 тис., у 1856 р. - 1 199 тис., у 1861 р. - 1 754 тис., у 1866 р. - 2 360 тис.¹⁰⁹, то за період з 1866 по 1913 рр. загальна кількість тонкорунних овець скоротилась з 2 360 тис. до 526 тис. голів. Таким чином, із цих даних ми бачимо, що за період із 1823 по 1866 рр., тобто менше, ніж за піввіку, кількість тонкорунних овець із землі стала швидко витискати пшениця.

Щоб більш докладно простежити стан справ у кількості та належності до різних типів господарств худоби у Криму на початку ХХ століття, звернемося до результатів сільськогосподарського перепису 1916 - 1917 рр. За його результатами було складено *таблицю № 9*, за якою ми можемо зробити декілька цікавих висновків. Так, ми побачимо, що кількість різних типів худоби на півострові з плином часу невпинно скорочувалася. Завдяки постійним мобілізаціям та використанням у внутрішнє споживання приросту худоби не було взагалі.

Таблиця № 9 111.

Кількість худоби в Криму в 1916 - 1917 рр.

Рік	Категорія господарств	Коней				Велика рогата худоба						
		У робоч.віці		Від 1 р. до роб. стану	Жере - бці	Всього	Воли робочі	Бики	Корови	Молодняк до 1 р.	Телята	Всього
		Понад 4 р.	До 4 р.									
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1916	Селянські	115 871	10866	22 339	17 488	166 564	22 432	3 547	69 184	29 791	38 691	163 645
	Приватно-власницькі	16429	1937	4 930	2 838	26 134	16 722	1 361	8 560	7 830	5 027	39 500
	Всього	132300	12803	27 269	20 326	192 698	39 154	4 908	77 744	37 621	43 718	203 145
1917	Селянські	106271	9 049	16 648	14 609	146 577	16 622	2 485	62 790	26 221	41 488	149 606
	Приватно-власницькі	15 968	2 310	3 902	2 739	24 919	13 478	1 047	9 420	6 105	6 132	36 182
	Всього	122239	11 359	20 550	17 348	171496	30 100	3 532	72 210	32 326	47 620	185 788

Рік	Категорія господарств	Вівці			Кози			Свині			
		Дорослі	Ягнята	Всього	Дорослі	Козлята	Всього	Дорослі	Підсвинки	Поросята	Всього
1916	Селянські	322 760	139 261	462 021	10 218	6 119	16 337	13 635	26 158	31 054	70 847
	Приватно-власницькі	154 076	74 613	228 689	2 013	1 023	3 036	3 648	3 754	5 298	12 700
	Всього	476 836	213 874	690 710	12 231	7 142	19 373	17 283	29 912	36 352	83 547
1917	Селянські	272 966	77 266	350 232	7 289	2 875	10 164	26 048	23 499	37 437	86 984
	Приватно-власницькі	137 725	39 169	176 894	2 727	897	3 624	5 885	4 743	7 555	18 183
	Всього	410 691	116435	527 126	10 016	3 772	13 788	31 933	28 242	44 992	105 167

Друга половина XIX - початок XX ст. - це період швидкого розвитку промисловості Криму. Розвивалася переважно харчова (майже 80 % всієї кількості підприємств) та легка промисловість, адже вони мали для свого розвитку місцеву сировину. Тому провідне місце займали консервні та виноробні заводи, тютюнові фабрики. Якщо в 60-х рр. XIX ст. у Таврійській губернії взагалі не було промислових підприємств, то вже у 1879 р. їх було 153 з загальною сумою виробництва в 4 200 тис. руб.¹¹². Причому, лише в харчовій промисловості діяло 104 підприємства з вартістю продукції в 8 031 тис. руб. Їхня питома вага у загальному виробництві губернії станови-

ла 72,8 % ¹¹³. Тим не менш, переважна більшість кримської промисловості в той час мала кустарний характер.

Проте з 90-х рр. XIX ст. становище поступово, але починає змінюватися. І хоча більшість промисловості у маленьких містечках продовжувала мати кустарний характер, у великих містах розпочинають функціонувати заводи із значною кількістю працівників. Так, великим підприємством став побудований у 1894 - 1895 рр. Феодосійський комерційний порт. Деяке уявлення щодо місця фабрик та заводів в економіці Криму наприкінці XIX - на початку XX ст. дають матеріали *таблиці № 10*.

Таблиця № 10 ¹¹⁴.

Кількість фабрик та заводів і робітників, які на них працювали у Криму в 1890 - 1905 рр.

Місто або повіт	Дані за 1890 р.		Дані за 1901 р.		Дані за 1905 р.	
	Кількість фабрик та заводів	Кількість робітників	Кількість фабрик та заводів	Кількість робітників	Кількість фабрик та заводів	Кількість робітників
м. Сімферополь	21	310	31	900	37	941
м. Бахчисарай	16	150	15	26	15	40
м. Карасубазар	20	25	13	35	16	52
Повіт Сімферопольський	39	77	94	346	44	211
м. Феодосія	15	240	20	620	23	814
Старий Крим	2	10	5	7	4	14
Повіт Феодосійський	30	328	19	75	18	78
м. Євпаторія	4	15	7	64	49	332
Повіт Євпаторійський	5	95	30	453	321	340
м. Перекоп	1	1	4	6	23	52
Повіт Перекопський	16	110	23	172	112	213
м. Ялта	3	32	4	13	4	28
Повіт Ялтинський	2	11	10	45	11	38
Всього:	174	1 404	275	2 762	677	3 153

Таким чином ми бачимо, що у Криму було дуже мало, порівняно з іншими губерніями Російської імперії, фабрик та заводів і робітників, які на них працювали.

І такий стан справ зберігався в Криму і надалі. Так, у 1913 р. в Криму налічувалося всього 1 247 промислових підприємств на яких працювало 16 - 17 тис. осіб¹¹⁵. У Сімферополі налічувалося 34 підприємства з загальною кількістю робітників 1 317 осіб, у Феодосії - 22 з 1 559 особами, у Євпаторії - 25 з 196 особами, у Бахчисараї - 217 з 32 особами, у Карасубазарі (Білогорську) - 7 з 16 особами, у Старому Криму - 9 з 51 особою, у Ялті - 8 з 32 особами, у Перекопі-Вірменському - 26 з 46 особами. Всього ж у 8 містах налічувалося 148 промислових підприємств та кустарного типу майстерень із загальною кількістю

робітників 3 249 осіб¹¹⁶.

Великих підприємств у Криму було усього лише два - Північний морський завод, (на якому до початку війни працювало близько 11 тис., але в 1917 р. залишилося лише 3 тис. робітників) і Керченський металургійний завод (відкритий у 1902 р. він через п'ять років закрится і знову почав працювати лише у передвоєнні роки у 1916 р. тут працювало 3 тис. робітників, але в 1917 р. він зовсім зупинився). Були ще 10 тютюнових фабрик із 2 тис. робітників, цегельні заводи (близько 800 робітників), шкіряні, миловарні, заводи сільськогосподарського машинобудування, але ці останні скоріше були напівкустарного типу майстернями, ніж заводами, і працювало на них лише по десятку - два робітників¹¹⁷.

З початком першої світової війни стан справ завдяки мобілізації змінився. На деяких підприємствах кількість робітників зменшилася ще більше. Так морський, машинобудівний та електротехнічний заводи порту Севастополя тепер нараховували 7 тис. робочих, а Керченський металургійний завод на початок 1917 р. мав 2 215 робітників¹¹⁸. Натомість на інших, новостворених, підприємствах кількість робітників збільшилася. 1916 р. збагатив економіку Криму ще на одну галузь - літакобудування. Виникають завод "Анатра" у Сімферополі (близько 700 робітників) та аеропланні майстерні В.Адаменка у Карасубазарі (Білогорську). Загальна кількість робітників, які працювали у літакобудувальній галузі перевищувала 1,5 тис. осіб¹¹⁹.

Але, незважаючи на деякий зріст кількості робітників, їх чисельність в усіх восьми повітах Таврійської губернії на 1 січня 1917 р. складала лише 32 тис. осіб¹²⁰. Цілком зрозуміло, що кількість робітників, які працювали на території Криму була ще меншою. Значна їх частина була зайнята на цегельних, харчових і інших фабриках, де працювало по 11 - 12 працівників.

Таким чином ми бачимо, що, незважаючи на деякий ріст промисловості під час першої світової війни, Кримський півострів все ж продовжував бути переважно сільськогосподарським регіоном.

Розвиток сільського господарства та промисловості сприяв розвитку торгівлі. Говорячи про торгівлю слід згадати, що згідно з "Положенням про мита на право торгівлі та інші промисли" всі купці Російської імперії розподілялися на дві гільдії. Купці другої гільдії в свою чергу розподілялися ще на п'ять класів. До купців першої гільдії входили "представники великої оптової торгівлі. ...До першого класу другої гільдії входили двоє столичних міст, Рига та Одеса. До другого зараховувалися великі міста імперії (всього 23) з розвиненою торгівлею і промисловістю. Третій клас обіймав усі населені пункти повітів, де існувала відносно велика промисловість. Четвертій клас включав місцевості з достатньо розвиненими селянськими промислами, жвавою торгівлею та наявністю надлишку землеробських товарів. До останнього класу входили місцевості, в яких не тільки промисловість, а й селянські промисли були мало поширеними"¹²¹.

Виходячи з кількості свідоцтв на право займатися торгівлею (та в яких класах), яку було видано у Таврійській губернії протягом 60 - 80-ті рр.

XIX ст., ми зможемо узнати як кількість купців, які тут мешкали, так й характер їхньої торгової діяльності (див. *таблицю № 11*).

Таблиця № 11 ¹²².

Кількість свідоцтв, виданих протягом 60 - 80-х рр. XIX ст. купцям I та II гільдій Таврійської губернії на право вести торгівлю.

I гільдія	II гільдія					
	I клас	II клас	III клас	IV клас	V клас	Всього
35	-	-	344	738	676	1 793

З плином часу кількість людей, які займалися торгівлею на півострові зростала, й у 1897 р. (згідно з переписом) в Криму налічувалося вже 4 936 купців всіх гільдій. За національним складом вони поділялися таким чином: українських та російських було 32,8 %, татар - 19,7 %, вірменів - 10,6 %, греків - 4,6 %, німців - 2,6 %, інших - 3,5 % .

Деякі великі міста півострова (таких як Сімферополь, Керч, Євпаторія, Севастополь та інші) ставали досить великими торговельними центрами. Значна кількість залізниць сполучала основні міста і порти з центром країни. Це посилювало розвиток як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі. Через два головних порти - Севастополь та Феодосію - за межі Російської імперії вивозився хліб не тільки вирощений на півострові, але й той, що доставлявся з північних повітів Таврійської губернії та з усієї України. На початок XX ст. звідси вивозилося за кордон до 25 млн. пудів пшениці на рік .

Але з портів Криму вивозили не лише пшеницю. Так, згідно з інформаційно-статистичним оглядом промисловості Росії від 1883 р., наприкінці XIX ст. через порти Чорного та Азовського морів здійснювалася дуже жвава торгівля. З даних *таблиці № 12* ми бачимо, що саме вивозилося за межі Кримського півострова.

Таблиця № 12 ¹²⁵.

Список товарів, що вивозилися з Криму.

Назва товару	Кількість	Ціна в рублях
Лісовий товар	4 935 963 пуд.	1 480 789
Дерев'яні вироби	6 155 пуд.	16 008
Рогожа	1 644 шт. (411 пуд.)	200
Кора деревна	733 пуд.	73
Смола	23 бочки (230 пуд.)	287
Скипидар, терпентин та ін.	3 178 пуд	6 536
Дьоготь	61 пуд.	98

Початок першої світової війни наклав дуже важливий відбиток на всю економіку краю. Із вступом у війну Туреччини, яка була союзницею

Німеччини, Крим перетворився на прифронтову зону. 29 жовтня 1914 р. німецькі і турецькі кораблі напали на чорноморські порти, обстріляли гавані Севастополя і Феодосії. Це призвело до того, що у військових діях активну участь почав брати Чорноморський флот. Кримський півострів став важливою базою постачання армії, яка діяла на турецькому фронті. Звідси на фронт морем перевозилися війська, військова техніка, спорядження ¹²⁶. У містах та курортах Криму розміщувалися численні шпиталі.

З початком війни було мобілізовано і відправлено на фронт велику кількість мешканців півострова. Тому багато підприємств закрилося, чимало через нестачу сировини та палива скорочувало обсяг виробництва. На повну потужність працювали лише ті, що виконували військові замовлення. З діючих підприємств наприкінці 1916 р. працювали виключно на війну 73,3 % робітників і тільки 26,7 % були зайняті мирними галузями промисловості ¹²⁷.

Мобілізація призвела до того, що набагато скоротилися посівні площі. На третій рік війни недосів складав одну третину посівної площі. Негативно відбивалося на селянстві виконання різного роду військових повинностей та постачання: мобілізація коней, постачання рогатої худоби. За 1917 р. Крим повинен був дати для армії понад 200 тис. голів крупної рогатої худоби, овець та свиней ¹²⁸.

17 липня 1915 р. міністр внутрішніх справ Маклаков видав відомий наказ про заборону вивозу продуктів, який, між іншим, забороняв вивозити продукти з однієї губернії в іншу. Цей наказ мав для економіки країни досить сумні наслідки, як і деякі інші заходи уряду щодо послаблення продовольчої кризи (наприклад, такі, як встановлення адміністративною владою такс) і цілком порушував плани використання продуктів і можливостей різних губерній. У своїх спогадах голова Державної думи М.Родзянко зазначав, що "...особливо дратувала всіх заборона вивозити з губернії в губернію. Через цей захід, в одних місцях утворювався надлишок продуктів, а в інших нестача, а траплялося і так, що поміщики, що мали маєтки в різних губерніях, не могли перевозити для посівів власне зерно. Коли я доповів про ці обставини государю, він вислухав, але, мабуть, не звернув особливої уваги" ¹²⁹.

У своїй книзі "До історії класової боротьби в Росії" В.Граве з цього приводу писав: "Селяни і землевласники у виробляючих районах не могли перекинути продукти в споживаючі райони, і, унаслідок цього, ціни на продукти сільського господарства були не тільки низькі, але за них, крім папірців, селяни на міському ринку могли набути лише обмеженої кількості необхідних для їхнього господарства товарів. Загроза голоду в містах і припинення постачання армії змусили уряд до декретування продовольчої розверстки" ¹³⁰.

До того ж в Криму в 1916 р. був неврожай. Так, за наявними даними валовий збір зернопродуктів по Таврійській губернії в 1916 р. був наступним: продовольчих продуктів 73 009 926 пуд., кормових - 62 558 692 пуд., а усього - 135 568 622 пуд. Витрата цих продуктів для внутрішнього споживання виражалася в наступних цифрах: продовольчих продуктів

---

32 351 558 пуд., кормових - 27 398 302 пуд., усього - 57 749 910 пуд. Ці цифри стосуються всієї Таврійської губернії, тобто в Криму не тільки не було надлишків, а не вистачало й свого хліба, і було потрібно ввести ще майже 3 млн. пуд ¹³¹.

Через це ціни на продовольство та промислові товари піднялися порівняно з довоєнними. Вартість хліба піднялася більше ніж в 3 рази, ціна на м'ясо - в 4,5 рази, на масло - в 5 разів, на картоплю - в 10 разів, на взуття - в 7 разів і т.п. ¹³². Це викликало ріст невдоволення серед місцевого населення. На початку 1917 р. начальник губерньського жандармського управління доповідав губернатору, що таке невдоволення висловлюється як робітниками, так й селянами Криму, і "немає впевненості в непорушенні місцевими військами службового обов'язку на випадок виникнення в губернії народних заворушень" ¹³³.

Таким чином на початок 1917 р. Крим був дуже своєрідною частиною Російської імперії. Якщо підсумувати все вищесказане, то ми побачимо, що протягом всього часу перебування Кримського півострова (як складової частини Таврійської губернії) у складі Російської імперії кількісний склад його населення постійно змінювався за рахунок еміграції місцевого, корінного населення та переїзду нових переселенців з інших губерній країни.

У господарсько-економічному плані вся Таврійська губернія взагалі, і Кримський півострів зокрема, являли собою аграрний край, на території якого знаходилися невеликі промислові центри. Основними центрами зосередження промисловості були Сімферополь і Керч. Менша частина підприємств знаходилася в Сімферополі та Феодосії.

Характерною особливістю промисловості Криму було переважання дрібних підприємств. У їхнє число входили парові млини, ковальські, чавуноливарні, цегельні, черепичні і гончарні виробництва, вапняні, борошномельні, маслоробні, шкіряні, миловарні і рибні заводи, макаронні фабрики й інші. Велика частина промисловості мала напівкустарний характер і подавалася як ремісничі майстерні із середньою кількістю робітників від 3 до 15 осіб.

Півострів жив переважно завдяки торгівлі з іншими регіонами імперії. Після того, як з початком першої світової війни розміри торгівлі суттєво скоротилися, стан сільського господарства і промисловості півострова призвів до того, що серед місцевого населення склалися об'єктивні передумови для невдоволення.

---

¹ *Омельченко М.* Зовнішні атрибути Криму (1918 - 1992 рр.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. - Число 5. Історіографічні дослідження в Україні. - Випуск 10. - У 2-х частинах. - Частина перша: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. - К., 2000. - С. 248.

² Державний архів Автономної Республіки Крим (далі: ДААРК). - Ф. 535. - Оп. 1. - Спр. 835. - Арк. 1, 7.

³ Там само. - Спр. 829. - Арк. 10.

⁴ *Гейсман П.А., Дубровский А.Н.* Граф Пётр Иванович Панин (1721 - 1789). - СПб.,

1897. - С. 57.
- 5 **Возгрин В.Е.** Исторические судьбы крымских татар. - М.: Мысль, 1992. - С. 269.
  - 6 **Соловьёв С.** История падения Польши. - М., 1863. - С. 163 - 166.
  - 7 **Григорович Н.** Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени. - Т. I. - СПб, 1879. - С. 385. - Приложение VII.
  - 8 **Соловьёв С.** Вказана праця. - С. 165.
  - 9 **Григорович Н.** Вказана праця. - С. 444. - Приложение XI.
  - 10 **Данильченко О.О.** Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. XX ст. // Историчні зошити. - К.: Інститут історії України, 1993. - С. 6.
  - 11 **Озенбашлы А.** Роль царского правительства в эмиграции крымских татар. // Забвению не подлежит... (Из истории крымско-татарской государственности и Крыма). Научно-популярные очерки. - Казань, 1992. - С. 69 - 70.
  - 12 Крымская АССР. // Большая Советская Энциклопедия. - Т. 35. - М., 1937. - С. 308.
  - 13 **Брук С.И., Кабузан В.М.** Миграция населения в России в XVIII - начале XX века (численность, структура, география). // История СССР. - 1984. - № 4. - С. 43.
  - 14 Там само. - С. 46.
  - 15 Крымская АССР. // Большая Советская Энциклопедия. - Т. 35. - С. 307.
  - 16 **Надинский П.Н.** Очерки по истории Крыма. - Ч. 1. - Симферополь: Крымиздат, 1951. - С. 105.
  - 17 **Возгрин В.Е.** Вказ. праця. - С. 286.
  - 18 **Бойко Я.В.** Заселение Южной Украины. 1860 - 1890 гг. (Историко-экономическое исследование). - Черкассы: "Січ", 1993. - С. 247.
  - 19 Къырым фаджиасы. Сайлама эсерлер. (Трагедия Крыма. Избранные произведения): Из истории трагической судьбы крымскотатарского народа. // Составители: Исмаил Асан-оглу Керим, Мерьем Ахмет-кызы Озенбашлы. - Симферополь, 1997. - С. 7 - 8.
  - 20 **Мочанов А.Е.** Борьба царской России и Турции за обладание Крымским ханством. - Симферополь, 1929. - С. 61; **Возгрин В.Е.** Вказана праця. - С. 288.
  - 21 **Возгрин В.Е.** Вказана праця. - С. 279.
  - 22 **Ульяницкий В.А.** Документы о конференциях на конгрессе в Бухаресте 1772 г. // Дарданеллы, Босфор и Чёрное море в XVIII веке. - М., 1883. - С. 158.
  - 23 **Бойко Я.В.** Вказана праця. - С. 249.
  - 24 **Возгрин В.Е.** Вказана праця. - С. 432.
  - 25 Там само. - С. 333.
  - 26 Там само.
  - 27 Крымская АССР. // Большая Советская Энциклопедия. - Т. 35. - С. 308; **Возгрин В.Е.** Вказана праця. - С. 310.
  - 28 **Тотлебен Э.И.** О выселении татар из Крыма в 1860 г. // Русская старина. - Т. 78. - 1893. - Июнь. - С. 537.
  - 29 Къырым фаджиасы... - С. 54 - 55.
  - 30 **Озенбашлы А.** Вказана праця. - С. 71.
  - 31 **Лазанська Т.** Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). - К., 1999. - С. 174; **Брук С.И., Кабузан В.М.** Вказана праця. - С. 52; **Бойко Я.В.** Вказана праця. - С. 61.
  - 32 Къырым фаджиасы... - С. 54.
  - 33 **Возгрин В.Е.** Вказана праця. - С. 334.
  - 34 Національні відносини на Україні. Запитання і відповіді. - К.: Україна, 1991. - С. 33.
  - 35 Крымская АССР. // Большая Советская Энциклопедия. - Т. 35. - С. 309.
  - 36 Таблица взята з джерела: **Брук С.И., Кабузан В.М.** Вказана праця. - С. 48 - 49.
  - 37 **Бойко Я.В.** Вказана праця. - С. 117.
  - 38 **Лугова О.І.** Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму. - К.: Наукова думка, 1965. - С. 117 - 118.
  - 39 **Бойко Я.В.** Вказана праця. - С. 254.
  - 40 **Щербань Н.** Переселение крымских татар. // Забвению не подлежит... (Из истории крымско-татарской государственности и Крыма). Научно-популярные очерки. - Казань, 1992. - С. 38.
  - 41 **Бойко В.Я.** Вказана праця. - С. 46.
  - 42 **Усов С.А.** Историко-экономический очерк Крыма. - Симферополь: 1925. - С. 52; **Тотлебен Э.И.** Вказана праця. - С. 543; **Возгрин В.Е.** Вказана праця. - С. 336.
  - 43 Таблица складена за допомогою даних зі статті: Яцунский В.К. Изменения в размещении населения европейской России в 1724 - 1916 гг. // История СССР. - 1957. - № 1. - С. 204.
  - 44 Таблица складена за матеріалами книги: **Бойко Я.В.** Вказана праця. - С. 167, 168, 176.

-
- 45 *Лугова О.І.* Вказана праця. - С. 116; *Бойко Я.В.* Вказана праця. - С. 50 - 51.
- 46 *Надинский П.Н.* Очерки по истории Крыма. - Ч. 1. - С. 147; *Волошинов Л.* Октябрь в Крыму и Северной Таврии. - Симферополь, 1960. - С. 14.
- 47 Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 год. - Т. XLI. Таврическая губерния. - С. V.
- 48 Там само. - С. V, 3, 94.
- 49 *Босчко В.Д., Ганжа О.І., Захарчук Б.І.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. - К.: Основи, 1994. - С. 88.
- 50 *Надинский П.Н.* Очерки по истории Крыма. - Ч. 1. - С. 147.
- 51 *Брук С.И., Кабузан В.М.* Вказана праця. - С. 54.
- 52 *Возгрин В.Е.* Вказана праця. - С.355.
- 53 *Фирдевс И.* Влияние революции 1905 г. на национально-освободительное движение крымских татар. // Революция в Крыму. - 1925. - № 2 (6). - С. 27.
- 54 *Золотарёв Д.Ю.* Из истории эмиграции крымских татар в Турцию в начале XX века. // Проблемы политической истории Крыма. - Выпуск первый. - Симферополь, 1996. - С. 10.
- 55 *Брук С.И., Кабузан В.М.* Вказана праця. - С. 56.
- 56 *Возгрин В.Е.* Вказана праця. - С. 382.
- 57 Національні відносини на Україні. Запитання і відповіді. - С. 33.
- 58 Къырым фаджиасы... - С. 6 - 7.
- 59 ДААРК. - Ф. 26. - Оп. 3. - Спр. 1006. - Арк. 40.
- 60 Там само. - Арк. 159.
- 61 *Кащенко С.Г.* Положение немецкого населения в Крыму в годы первой мировой войны. // Известия Крымского республиканского краеведческого музея. - 1994. - № 7. - С. 55 - 56.
- 62 ДААРК. - Ф.26. - Оп. 3. - Спр. 1026. - Арк. 19.
- 63 *Кащенко С.Г.* Вказана праця. - С. 60.
- 64 *Гарчев П.І., Кононенко Л.Т., Максименко М.М.* Республіка Тавріда. - К., 1990. - С. 6 - 7.
- 65 *Надинский П.Н.* Очерки по истории Крыма. - Ч. 2. - Симферополь, Крымиздат, 1957. - С. 7 - 8, 12.
- 66 Національні відносини на Україні. Запитання і відповіді. - С. 34.
- 67 ДААРК. - Ф.-П. 150. - Оп. 1. - Спр. 118. - Арк. 4.
- 68 Таблица складена за допомогою даних зі статті: *Яцунский В.К.* Изменения в размещении населения европейской России в 1724 - 1916 гг. // История СССР. - 1957. - № 1. - С. 211, 212, 215.
- 69 Крым. Путеводитель. - Симферополь, 1914. - С. 364.
- 70 *Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. - Симферополь, 1997. - С. 7.
- 71 Крым. Путеводитель. - С. 284.
- 72 *Гапоненко Л.С., Кабузан В.М.* Материалы сельскохозяйственных переписей 1916 - 1917 гг. как источник определения численности населения России накануне Октябрьской революции. // История СССР. - 1961. - № 6. - С. 103, 108, 114.
- 73 Таблица взята з джерела: Бойко Я.В. Вказана праця. - С. 232.
- 74 *Фортуатов А.* Итоги экономического исследования России. По данным земской статистики. - Т. I. Общий обзор земской статистики крестьянского хозяйства. Крестьянская община. - М., 1892. - С. IV - V.
- 75 *Волошинов Л.* Октябрь в Крыму и Северной Таврии. - С. 15 - 16.
- 76 Южные ведомости. - 1917. - 6 июля.
- 77 *Губенко Г.И.* Крестьянское движение в Таврической губернии. // Труды Крымского краеведческого музея. - Симферополь, 1961. - С. 14.
- 78 *Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Без победителей. - С. 8.
- 79 *Лугова О.І.* Вказана праця. - С. 36.
- 80 *Бойко Я.В.* Вказана праця. - С. 55; *Янсон Ю.* Опыт статистического исследования. - С. 101 - 102.
- 81 *Лугова О.І.* Вказана праця. - С. 84; *Якименко Н.А.* Аграрные миграции в России (1861 - 1917 гг.). // Вопросы истории. - 1983. - № 3. - С. 30 - 31.
- 82 *Лугова О.І.* Вказана праця.. - С. 57.
- 83 *Бойко Я.В.* Вказана праця. - С. 137.
- 84 *Возгрин В.Е.* Вказана праця. - С. 349.
- 85 ДААРК. - Ф.-Р. 1000. - Оп. 4. - Спр. 19. - Арк. 54.
- 86 Історія міст і сіл Української РСР. - Кримська обл. - К., 1974. - С. 26.
- 87 *Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Без победителей. - С. 8; Крым. Путеводитель. - С. 304.

-
- 88 ДААРК. - Ф.-П. 150. - Оп. 1. - Спр. 2. - Арк. 1.
89 **Бойко Я.В.** Вказана праця. - С. 45 - 46.
90 Там само. - С. 243.
91 **Лугова О.І.** Вказана праця. - С. 48 - 49.
92 **Кущенко Г.А.** Сельское хозяйство Крыма. - Симферополь, 1924. - С. 10.
93 **Надинский П.Н.** Очерки по истории Крыма. - Ч. 1. - С. 151.
94 **Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.** Без победителей. - С. 8.
95 **Надинский П.Н.** Очерки по истории Крыма. - Ч. 1. - С. 198.
96 Таблица взята з джерела: **Лугова О.І.** Вказана праця. - С. 37.
97 **Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.** Без победителей. - С. 8.
98 **Надинский П.Н.** Очерки по истории Крыма. - Ч. 1. - С. 198.
99 **Волошинов Л.И.** Октябрь в Крыму и Северной Таврии. - С. 10.
100 Историко-статистический обзор промышленности России. / Под ред. Д.А.Тимирязева. - Том I. Сельскохозяйственные произведения, огородничество, садоводство и домашние животные. Горная и соляная промышленность. - СПб., 1883. - Часть II. - С. 44 - 45.
101 **Надинский П.Н.** Очерки по истории Крыма. - Ч. 1. - С. 198.
102 Историко-статистический обзор промышленности России. / Под ред. Д.А.Тимирязева. - Том I. - Часть I. - С. 116.
103 **Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.** Без победителей. - С. 9.
104 Историко-статистический обзор промышленности России. / Под ред. Д.А.Тимирязева. - Том I. - Часть I. - С. 118.
105 **Надинский П.Н.** Очерки по истории Крыма. - Ч. 1. - С. 198.
106 **Кущенко Г.А.** Сельское хозяйство Крыма и его баланс. - С. 21.
107 **Надинский П.Н.** Очерки по истории Крыма. - Ч. 1. - С. 198 - 199.
108 Там само. - С. 198.
109 Там само. - С. 107.
110 Там само. - С. 151, 198.
111 **Кущенко Г.А.** Сельское хозяйство Крыма и его баланс. - Вклейка. - Таблица № 18.
112 **Лазанська Т.** Вказана праця. - С. 253.
113 **Лугова О.І.** Вказана праця. - С. 28.
114 Таблица складена автором за матеріалами фондів Державного архіву Автономної Республіки Крим (ДААРК). - Ф.-П-150. - Оп. 1. - Спр. 2. - Арк. 9 - 14, 43 - 46, 56 - 58.
115 Історія міст і сіл Української РСР. - Кримська обл. - С. 27.
116 **Надинский П.Н.** Очерки по истории Крыма. - Ч. 1. - С. 196.
117 ДААРК. - Ф.-П. 150. - Оп. 1. - Спр. 118. - Арк. 4.
118 **Волошинов Л.И.** Октябрь в Крыму и Северной Таврии. - С. 9 - 10.
119 Історія міст і сіл Української РСР. - Кримська обл. - С. 33.
120 **Волошинов Л.И.** Октябрь в Крыму и Северной Таврии. - С. 11.
121 **Лазанська Т.** Вказана праця. - С. 78 - 79.
122 Таблица взята з джерела: **Лазанська Т.** Вказана праця. - С. 79.
123 **Надинский П.Н.** Очерки по истории Крыма. - Ч. 1. - С. 204.
124 Там само. - С. 156.
125 Историко-статистический обзор промышленности России. / Под ред. Д.А.Тимирязева. - Том I. - Часть I. - С. 218 - 219.
126 Історія міст і сіл Української РСР. - Кримська обл. - К., 1974. - С. 33.
127 **Надинский П.Н.** Очерки по истории Крыма. - Ч. 2. - С. 6.
128 Там само. - Ч. 2. - С. 7.
129 **Родзянко М.В.** Крушение империи. - Л.: Прибой, 1927. - С. 106 - 107, 244 - 245.
130 Там само. - С. 245.
131 ДААРК. - Ф.-П. 150. - Оп. 1. - Спр. 118. - Арк. 4 - 4 зв.
132 **Надинский П.Н.** Очерки по истории Крыма. - Ч. 1. - С. 208.
133 Історія міст і сіл Української РСР. - Кримська обл. - С. 34.